

David E. Fishman

PAŠERÁCI KNIH

Boj o záchranu židovských pokladů
před nacisty a komunisty

PISTORIUS & OLŠANSKÁ

David E. Fishman

Pašeráci knih

David E. Fishman

PAŠERÁCI KNIH

Boj o záchranu židovských pokladů
před nacisty a komunisty

Z angličtiny přeložila Martina Neradová

Pistorius & Olšanská
Příbram 2018

Tato kniha vyšla s laskavým přispěním Ministerstva kultury ČR.

THE BOOK SMUGGLERS: PARTISANS, POETS, AND THE RACE
TO SAVE JEWISH TREASURES FROM THE NAZIS

Copyright © 2017 by David Fishman

Through arrangement with the Mendel Media Group LLC of New York

Translation © Martina Neradová, 2018

ISBN 978-80-7579-049-1 (PDF)

ISBN 978-80-7579-025-5. (tištěná kniha)

עליסאָן

"קום אַרויס צו מיר

מיין טייער זיס לעבן . . .

קום זשע אַרויס

כ'וויל מיט דיר צוזאַמען זיין"

Většina z nás si uvědomuje, že holokaust představuje největší genocidu v dějinách lidstva. Známe záběry z koncentračních táborů a fotografie těl navršených na hromadách. Málokdo však uvažuje o holokaustu jakožto o aktu kulturního drancování a ničení. Nacisté nechtěli Židy pouze vyvraždit, chtěli vymýtit i jejich kulturu. Miliony židovských knih, rukopisů a uměleckých děl tak putovaly do spaloven nebo na skládky a stovky tisíc významných knih skončily ve specializovaných německých knihovnách a institutech, kde měly sloužit ke studiu rasy, kterou nacisté zamýšleli vyhladit.

Pašeráci knih vyprávějí o životě vězňů, kteří se proti zlovolnému diktátu postavili, kteří nedopustili, aby byla jejich kultura pošlapána a obrácena v prach, a popisují nebezpečnou operaci, jíž se účastnili básníci a učenci, z nichž se ve Vilně, zvaném „litevský Jeruzalém“, stali partyzáni a pašeráci. Protivníkem zachránců byl nacistický „odborník“ na židovské otázky dr. Johannes Pohl, jehož do Vilna vyslal německý „rabovací“ úřad nesoucí název Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg s pověřením zničit tamní významné sbírky židovských knih nebo zajistit jejich převoz.

Němci nařídili čtyřiceti zotročeným vězňům, aby veškeré materiály probrali, roztřídili, zabalili a předali na místo určení. Členové pracovní skupiny, jíž se přezdívalo „papírová brigáda“, knihy pronášeli na holém těle německým strážným pod nosem. Koho chytili, ten stanul před popravčí četou v Ponarech nedaleko Vilna, kde docházelo k hromadným vraždám.

Po osvobození Vilna od Němců vydolovali přeživší členové „papírové brigády“ skryté kulturní poklady z bunkrů a úkrytů, ale brzy

pochopili neúprosnou pravdu: sovětské úřady, které Vilno spravovaly, byly k židovské kultuře stejně nepřátelské jako nacisté. Poklady musely být zachráněny podruhé a bylo třeba dostat je mimo sovětské území. Pašování knih a dokumentů přes sovětsko-polskou hranici přitom znamenalo stejné ohrožení na životě jako operace v ghettu.

Tato kniha vypráví o mužích a ženách, kteří projevili neochvějnou oddanost literatuře a umění a byli připraveni položit za ně život, a popisuje, jak byli lidé pera nuceni měřit síly se dvěma z nejkrvavějších režimů v dějinách.

Dovolil jsem si vžít se do svých protagonistů a představit si, co si v jistých okamžicích mysleli a co cítili, ale věci, které dělali, smyšlené nejsou – vycházel jsem z obsáhlých rešeršů a dokumentace. Město, kde se tyto události odehrávají, nazývám převážně „Vilnem“, jménem nejbližším Vilne, jak mu říkali Židé v jidiš, ale v jistých souvislostech používám litevskou podobu „Vilnius“ nebo polský název „Wilno“.

Ve své podstatě jsou *Pašeráci knih* osobním příběhem: příběhem o lidech. Dovolte mi tudíž, abych vám jeden osobní příběh pověděl i já. Před několika lety jsem se při přednášce o vilenském ghettu letmo zmínil o statečnosti „papírové brigády“. Po skončení programu mě oslovil starší pán, který se pohyboval s pomocí chodítka, a řekl mi: „Já jsem v té brigádě několik měsíců pracoval. Sám jsem německým dozorcům pod nosem pronesl pěknou řádku knih a písemností.“ Byl jsem v šoku. Ani mě nenapadlo, že by byl v roce 2012 některý z hrdinů „papírové brigády“ ještě naživu. Ale poté, co zodpověděl záplavu mých otázek, jsem věděl nade vší pochybnost, že byl jedním z nich.

Třiačadesátiletý Michael Menkin dnes žije v domově s pečovatelskou službou v New Jersey. Je to jemný a elegantní muž, bývalý obchodník s drahokamy, který se svou úspěšnou podnikatelskou drahou nijak nechlubí. Těší se z radostí, jež mu přináší obyčejný

život: ze společnosti svého syna, dcery, šesti vnoučat a mnoha přátel a obdivovatelů. Patří mezi skalní příznivce státu Izrael a s hrdostí vzpomíná, jak ve vilenském domě jeho rodičů přespal vůdce mládežnického hnutí polských revizionistických sionistů Menachem Begin, který se později stal šestým izraelským premiérem. Mimoto je jedním ze zakladatelů washingtonského Muzea památky holokaustu.

Ve vilenském ghettu byl ovšem uvězněn jako vytáhlý osmnáctiletý kluk. Němci mu nařídili tahat krabice s knihami na nákladiště – většina měla skončit ve spalovnách a papírnách, některé byly určené pro převoz do Německa. Zde si vzal Michaela pod křídlo básník Šmerke Kačerginski a zasvětil ho do pašeráckého umění.

Zachraňování knih je z oněch let prožitých v ghettu jednou z mála věcí, na něž má Michael Menkin světlou vzpomínku. V Ponarech mu popravili maminku, dvě sestry a bratra. „Všichni jsme počítali s tím, že nás brzy zabijí. Proč aspoň neudělat dobrý skutek a nezachránit něco hodnotného? Nepamatuju si, jak se ty knihy a rukopisy, které jsem v práci ‚ukradl‘, jmenovaly, ale když v noci ležím v posteli, často si říkám: *Kdo ví? Možná jsem zachránil něco důležitého.*“

A o tom není sporu. Zachránil svou i naši lidskost.

Šmerke Kačerginski. Věk v roce 1942: 34. Narozen ve Vilně, „litevském Jeruzalému“. Vyrůstal v sirotčinci, vzdělával se ve večerní škole, pracoval v tiskárně a psal poezii. Šmerke, jak mu všichni říkali, se přidal k literární skupině „Mladé Vilno“ a stal se jejím tepajícím srdcem a duší. Byl členem polské podzemní komunistické strany a autorem populárních politických písní. Jako nezávislý člověk, který dokáže čelit nástrahám, se po německé invazi do Vilna toulal sedm měsíců po venkově a vydával se za hluchoněmého Poláka. V dubnu 1942 se rozhodl vstoupit do vilenského ghetta, kde se stal nejoblíbenějším místním bardem.

Zelik Kalmanovič. Věk v roce 1942: 61. Narozen v lotyšském městě Kuldiga (německy Goldingen). Bytostný učenec a intelektuál Kalmanovič získal doktorát v oboru semitská filologie na Univerzitě v Königsbergu (nynějším Kalininogradu). Jeden jeho přítel kdysi poznamenal: „Jakmile přijde Zelik, obejdu se bez encyklopedie.“ Kalmanovič, vzor vážnosti a integrity, nastoupil v roce 1928 do funkce spoluředitel vilenského Židovského vědeckého ústavu (YIVO). V předvečer druhé světové války se již coby padesátník přihlásil k židovské víře a sionismu. Ve vilenském ghettu apeloval na spoluvězně, aby si uchovali lidskou důstojnost a morální úroveň, čímž si vysloužil přezdívku „prorok z ghetta“.

Rachela Krinská. Věk v roce 1942: 32. Narodena ve Vilně. Oblíbená středoškolská učitelka dějepisu, která vystudovala Vilenskou univerzitu a ovládala středověkou latinu a němčinu. Její milostný poměr s bohatým, ale ženatým Josefem Krinským způsobil skandál, který šokoval mnohé z jejích přátel. Krinský se nakonec rozvedl a Ra-

chelu si vzal. Sotva několik týdnů po německém vpádu do Vilna ovšem zmizel, a tak se Rachela v nově zřízeném vilenském ghettu ocitla sama. Svou ani ne dvouletou dcerku nechala za hranicemi ghetta v péči polské chůvy. V ghettu jí byla zdrojem největší útěchy a odpoutání od bolesti četba poezie.

Herman Kruk. Věk v roce 1942: 45. Naroden v polském Płocku. Kruk, povoláním knihovník, se stal ředitelem největší veřejné židovské knihovny ve Varšavě. Byl to zapálený demokratický socialista, který věřil, že knihy jsou prostředkem, jenž povede k povznesení židovského dělnictva. V září 1939 utekl z Varšavy a jako běženeц se usadil ve

Vilně. V roce 1940 měl možnost emigrovat do Spojených států, ale tuto nabídku nevyužil, protože hodlal pátrat po ženě a synovi, kteří zůstali uvězněni v nacisty okupované Varšavě. Když v roce 1941 Němci obsadili Vilno, stal se ředitelem knihovny tamního ghetta. Jakožto kultivovaný gentleman chodil zásadně v nablýskaných botách a s dokonalou manikúrou, z čehož neslevil ani v ghettu.

Avraham Suckever. V roce 1942: 29. Narozen v ruské Smorgoni (dnešní Smarhoni v Bělorusku). Suckever strávil dětství za světové války mezi běženci na Sibiři, kterou vnímal jako zasněženou říši divů. Byl vnukem rabína, ale sám jakožto apolitický estét věřil pouze v poezii. Stal se hlavním básníkem literární skupiny „Mladé

Vilno“, s čímž ladily i jeho zasněžené oči a vlnité vlasy. Po německé invazi mnohokrát unikl smrti; jednou se dokonce ukryl v márnici, kde si vlezl do jedné z rakví. Choval mystické přesvědčení, že dokud bude plnit své poslání a psát skvostnou poezii, nemůže zahynout.

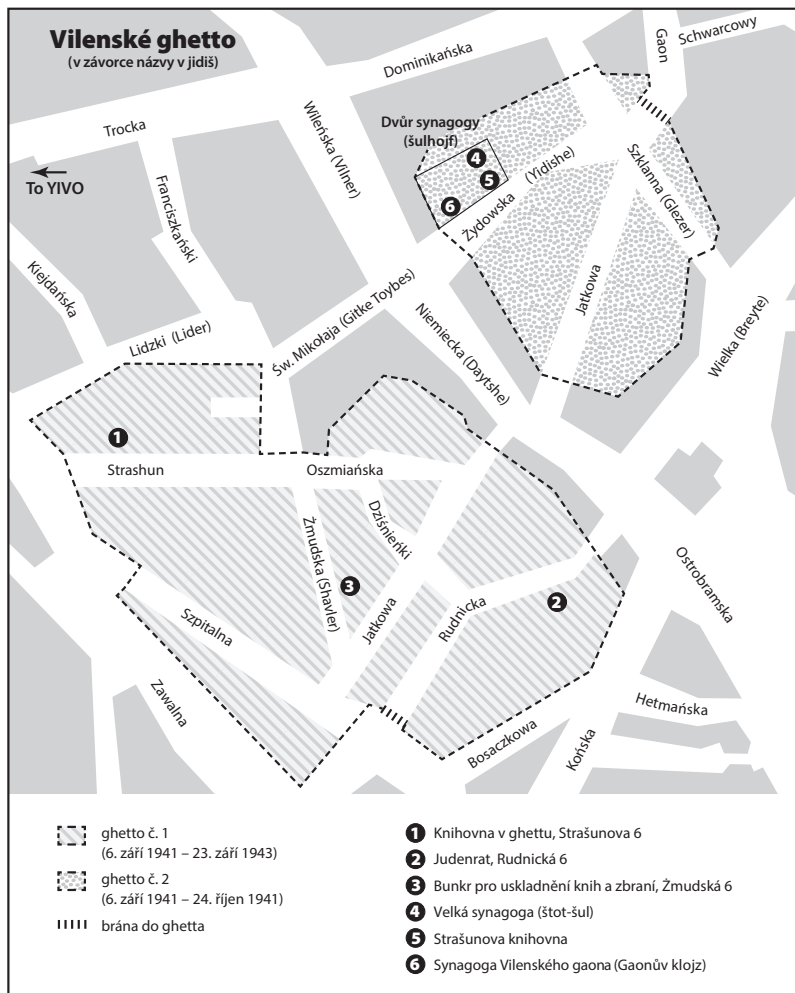

Johannes Pohl. Věk v roce 1942: 41. Narozen v německém Kolíně nad Rýnem. Vysvěcený katolický kněz, z nějž se stal nacistický plenitel knih. V biblických studiích pokračoval na Papežském orientálním ústavu v Jeruzalémě. Po návratu do Německa v roce 1934 se vzdal kněžství a přijal místo hebraistického knihovníka v Pruské státní knihovně.

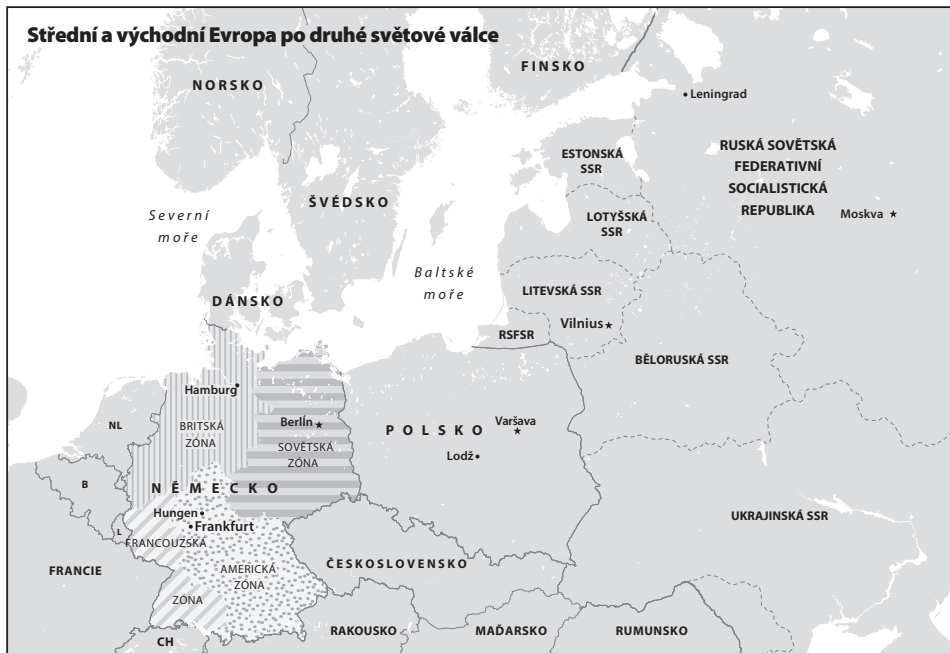
Vrozená píle a umanutá poslušnost mu pomohly stát se loajálním sluhou nacismu. Psal antisemitské články o judaismu a Talmudu. V roce 1940 nastoupil do německého nacistického úřadu Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg jako odborník na judaika. Do Vilna přijel v červenci 1941.

Vilenské ghetto

(v závorce názvy v jidiš)

Střední a východní Evropa po druhé světové válce

Většina knih a kulturních pokladů, které Němci ukořistili ve Vlně (Vilnius), putovala do Institutu pro výzkum židovské otázky ve Frankfurtu. Materiály, které se před nimi podařilo ukrýt, Šmerke se Suckeverem po válce vykopali a některé z nich propašovali přes hranice do Lodže a Varšavy.

Ú V O D

*Vilno, Polsko okupované nacisty.
Červenec 1943.*

Básník Šmerke Kačerginski odchází z práce a vrací se do ghetta. Otročí v pracovní četě, která má za úkol třídit knihy, rukopisy a umění. Něco poputuje do Německa, zbytek skončí ve spalovnách a papírnách. Pracuje v Osvětimi židovské kultury, kde se rozhoduje o tom, které knihy budou odvezeny a které lehnou popelem.

Na rozdíl od ostatních vězňů v Evropě obsazené nacisty nehloubí zákopy, aby zastavil Rudou armádu, nečistí zaminovaný prostor vlastním tělem ani netahá mrtvolu z plynových komor do spaloven. Přesto má za sebou náročnou směnu. Celý den dřel ve vilenské univerzitní knihovně, jejíž šedivý sál je po strop napěchovaný knihami. Jejich pracovní četě má na povel brutální německý dozorce Albert Sporket z Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, který toho rána přistihl Šmerkeho a několik dalších dělníků, jak si předčítají báseň. Sporket, povoláním obchodník s dobyt看, se rozeřval, až mu na krku pulzovaly žíly. Pohrozil dělníkům pěstí a vzápětí mrštil knihou na opačnou stranu místnosti.

„Tomuhle říkáte práce, vy šmejdi zlodějský? Tady nejste na dovolený!“ Varoval je, že bude-li se něco podobného opakovat, následky si přičtou sami, a práskl za sebou dveřmi.

Celé odpoledne dělníky neopouštěla nervozita. Obchodník s dobyt看em nakládal s nimi i s knihami jako se zvířaty, která je třeba využít, dokud nepřijde čas jejich porážky. Jestli je Sporket nahlásí gestapu, bude to jejich konec.

K Šmerkemu přistoupila jeho spolupracovnice a milenka Rachela Krinská, středoškolská učitelka vysoké postavy s hlubokýma hnědýma očima.

„Poneseš něco i dneska?“

Šmerke odpověděl jako vždy vesele a nadšeně. „Samozřejmě. Ten cvok si může zničehonic usmyslet, že pošle všechno pryč. Nebo že všechno půjde do stoupy. Děláme to pro budoucnost. Možná ne pro nás, ale pro ty, kteří nás přežijí.“

Šmerke si kolem těla ovinul starý vyšíváný pláštík na Tóru. Upevnil jej a zasunul za něj čtyři knížečky – vzácné staré tisky vydané v Benátkách, Soluni, Amsterdamu a Krakově. Druhý pláštík ho obepínal jako plenka. Zapnul si pásek a oblékl si košili a sako. Chystal se zamířit k bráně do ghetta.

Knihy už pronášel mnohokrát a vždy se v něm mísilo odhodlání se vzrušením a strachem. Věděl, co mu hrozí. Jestli ho chytí, pravděpodobně ho čeká poprava bez soudu, jako jeho kamarádku, zpěvačku Ljubu Levickou, kterou zadrželi, když u sebe měla pytlík fazolí. V nejlepším případě dostane od esesáka pětadvacet ran bičem nebo holí. Zastrkával si košili a myslel na to, jaký je to paradox. On, člen komunistické strany a dlouholetý zapřisáhlý ateista, který do synagogy od dětství ani nepáchl, nasazuje život za převážně náboženské artefakty. Cítil, jak jeho kůže načichla prachem předešlých generací.

Řada vracejících se dělníků byla neobvykle dlouhá. Vinula se podél dvou bloků před branou do ghetta. Z čela fronty se šířila šepanda. U brány prý příchozí kontroluje sám SS-Oberscharführer Bruno Kittel. Mladý, vysoký, tmavovlasý a pohledný Kittel byl vzděláním hudebník a založením chladnokrevný vrah. Občas chodil do ghetta střílet vězně pro vlastní potěšení. Někoho zastavil na ulici, nabídl mu cigaretu a zeptal se: „Mohu vám nabídnout oheň?“ Když dotyčný přikývl, Kittel vytáhl pistoli a vpálil mu kulku do hlavy.

V Kittelově přítomnosti postupovali litevští strážníci i židovská policie důkladněji než jindy. Už blok od brány bylo slyšet nářek vězňů mlácených za pašované jídlo. Dělníci kolem Šmerkeho šmátrali pod šaty a po ulici se začaly kutálet brambory, chléb, zelenina a dříví

na otop. Na Šmerkeho ostatní sykali, jeho nafouklé tělo působilo příliš nápadně. Zatímco se blížil ke kontrolnímu stanovišti, jeho nevysvětlitelně robustní trup obklopený vyhladovělými, zotročenými postavami přímo bil do očí.

„Zahod' to. Zahod' to!“

Ale Šmerke neposlechl. Věděl, že by ho to nezachránilo. I kdyby nechal hebrejské knihy a pláštíky na Tóru ležet na ulici, Němci by vypátrali, že s nimi má co do činění jeho pracovní četa. Knihy měly na rozdíl od brambor ex libris. Kittel by se mohl rozhodnout, že popraví celou četu, včetně Rachely a Šmerkeho nejbližšího kamaráda a básnického druha Avrahama Suckevera. A tak se Šmerke odevzdal osudu a pokoušel se připravit na rány, které budou následovat.

Všichni ostatní čekající si pečlivě prohledali kapsy a znovu a znovu se ujišťovali, že v nich nezbyla mince nebo papírek, které by mohly rozdmýchat Kittelův hněv. Šmerke se roztrásl. Fronta narůstala, až zastavila dopravu na Zawalné, jedné z hlavních obchodních tepen Vilna. Trolejbusy troubily. Nežidovští chodci se shlukovali naproti přes ulici a pozorovali to divadlo, někteří sbírali odhozený kontraband.

Náhle se zepředu ozvalo volání.

„Šel do ghetta!“

„Jdeme. Honem!“

Kittel, zjevně unavený dohledem nad monotónními tělesnými prohlídkami, usoudil, že udělá lépe, když se projde po svém panství. Fronta poskočila kupředu. Strážní, které jeho odchod zaskočil, byť jim přinesl úlevu, se otočili, aby zjistili, kam má Kittel namířeno, a valící se dav se ani nepokusil zastavit. Když Šmerke procházel branou s knihami pevně přitisklými k tělu, dolétly k němu poznámky závistivců.

„To má tak někdo štěstí!“

„A já nechal brambory na ulici!“

Tihle lidé neměli tušení, že Šmerke nenesl jídlo.

Šmerke kráčel po kočičích hlavách v Rudnické ulici a do klapotu podrážek si začal broukat popěvek, který složil pro mládežnický klub v ghettu:

Mlád je každý, každý, každý, kdo jen touží,
ať je mu sto nebo pět,
staří mohou, mohou, mohou zas omládnout,
až nám vzejde nový svět.

V tajném bunkru hluboko pod ghettem, v jeskyni s kamennou podlahou vyhloubené ve vlhké hlíně, byly ukryty plechovky plné knih, rukopisů, dokumentů, divadelních memorabilií a náboženských artefaktů. Později onoho večera Šmerke do tohoto z nouze zřízeného depozitáře přidal své poklady. Než znovu zavřel tajný vchod do pokladnice, rozloučil se s pláštíky na Tóru i se vzácnými tisky něžným pohlazením, jako by to byly jeho děti, a protože byl básník tělem i duší, pomyslel si: „Naše přítomnost je temná jako tenhle bunkr, ale z těchto kulturních pokladů sálá příslib zářné budoucnosti.“¹

ČÁST PRVNÍ

Před válkou

Šmerke – srdce a duše Mladého Vilna

Rodinu a přátele by ve snu nenapadlo, že ze Šmerkeho Kačerginského vyroste spisovatel. Čekalo se, že se stane nosičem jako jeho otec, nebo bude vykonávat nějakou jinou manuální práci. Rané dětství prožil na jedné z nejhudších vilenských ulic, a když mu v roce 1915, v onom těžkém prvním roce války, kdy mu bylo sedm let, zemřeli rodiče hlady, zdálo se, že je jeho osud zpečetěn. Bude z něj nosič. Možná kapsář. Nebo pašerák.

Nakonec se pašerákem doopravdy stal, byť pašerákem velmi výlučné kategorie. Coby vězeň vilenského ghetta kradl knihy ze skladu, v němž nacisté přechovávali kulturní poklady, aby zabránili jejich spálení či převozu do Německa. A v pašování knih dosáhl takové zběhlosti, že v něm pokračoval i pod sovětskou nadvládou. Ale než začal za knihy nasazovat život, stal se čtenářem a posléze spisovatelem, redaktorem a nakladatelem.¹

Jako kluk žil osiřelý Šmerke (jak zněla láskyplná zdvořilost jeho hebrejského jména Šemarjahu v jidiš) spolu s mladším bratrem Jákobem u příbuzných, zejména u dědečka z otcovy strany. Většinu času ale oba bratři trávili na ulici. Když bylo Šmerkemu deset, dostal se do vilenského židovského sirotčince, kde se ocitl v noclehárně s dalšími sto padesáti dětmi, které stejně jako on přišly o rodiče ve světové válce. Šmerke byl malý, šilhavý a podvyživený, s příznaky křivice v podobě nafouklého břicha a oteklé hlavy. Chodil do základní školy Talmud-Tóra pro sirotky a chudé děti, financované židovskou obcí, kde se zotavil z nemoci a stal se dobrým žákem. Ke konci šestiletého učení četl díla jidiš esejisty a filozofa Chajima Žitlovského.

Studijní úspěchy ovšem nebyly jeho největší devízou. Šmerke disponoval mimořádnou schopností získávat kamarády a vzniklá přátelství udržovat. Měl okouzující, vřelý úsměv a nekonečnou zásobu energie a těšilo ho, když mohl druhým poskytovat podporu a pozornost, jichž se jemu v dětství nedostávalo. Na večírcích a sešlostech rád zpíval lidové písně a tlumeným hlasem vykládal různé historky. Spolužáky přitahoval jako magnet a učitelé se mu věnovali i mimo vyučování.²

V roce 1924 se v šestnácti letech stal učedníkem v Ejzenštatově litografické dílně, což mu umožnilo pronajmout si pokoj a odejít ze sirotčince. Mimoto navštěvoval Večerní školu J. L. Perece, kde mohla dělnická mládež získat středoškolské vzdělání. Školu vedli aktivisté z Bundu (Všeobecného dělnického židovského svazu), který byl hlavní židovskou socialistickou stranou v Polsku, a Šmerke se tak během studií seznámil s radikální politikou a zapojil se do dělnického hnutí.³ V osmnácti letech složil svůj první hit – politický popěvek „Barikády“, podle něhož měla být dělnická revoluce šťastným rodinným piknikem:

Táta, máma, synové staví barikády,
do boje se chystají dělnické brigády.

Kde se zdržel táta náš, nikdo nevyzvídá,
každý ví, že ulici s puškou v ruce hlídá.

Dneska máma nevaří, říká bratrům Hana,
pomáhat šla tátovi brzičko již zrána.

Barikádu vztyčily děti bez nesnází,
když jde kolem policajt, kámen po něm hází.

Písnička měla chytlavou melodii a na socialistických schůzích, demonstracích a v mládežnických spolcích po celém Polsku se šířila jako lavina. Všichni ji zpívali, ale málokdo znal jméno jejího autora.

Tento text plus několik dalších veršovanék a článků Šmerkemu umožnily, aby se v roce 1928 připojil ke skupině začínajících jidiš autorů Mladé Vilno. Na setkáních, která se konala kolem kuchyňských stolů, se projevoval především zpěvem lidových písní a neutuchajícím úsilím strhnout ke společnému zpěvu ostatní. Jeden ze spisovatelů později poznamenal, že Mladé Vilno nebylo mladé, dokud se na scéně neobjevil Šmerke.⁴

Jeho přítel, básník a spisovatel Chajim Grade, vzpomíná: „Jídla si sotva zobl, ale zpíval na celé kolo, se všemi melodickými nuancemi, a zpěv doprovázel gesty a mimikou. Písničku obvykle několikrát opakoval, dokud se lidem neomrzela. Potom si přiložil k uchu pravou dlaň, jako by mu uvnitř vibrovala ladička, a zamrkal: Pochopil – a poté se rozezvučela jiná melodie. Všichni přítomní se jí s radostí chytli, jako by na ni čekali celou dobu.“⁵

Šmerke neměl žádné spisovatelské manýry. Byl malé štíhlé postavy, měl vysoké čelo a masité rty, zkrátka vypadal jako obyčejný dělník, jímž ostatně byl. Nosil kulaté brýle s černými obroučkami, baret a pomačkané sako. A na rozdíl od většiny básníků byl dítětem ulice a uměl se prát. Když šel jednou v noci s přáteli tmavou uličkou a napadla je parta polských mladíčků, se zápalem se zapojil do rvačky. Několik útočníků zvalchoval a ostatní utekli.⁶

Mladý básník se těšil značné oblibě u dívek. Jeho charisma a vřelost bohatě vykompenzovaly malý vzrůst, švidravost a nevýrazný vzhled. Jeho přítelkyně většinou pocházely z menších měst v okolí Vilna, kam přijely teprve nedávno. Šmerke jim pomohl sehnat práci a bydlení. Ale když jim učaroval svým zpěvem, na rovinu jim řekl: „Nezamiluj se do mě, jinak budeš trpět.“ Všichni znali jeho slabinu: jestliže s ním dívka zůstala déle než několik měsíců, začal se nudit

a dal jí košem. Zato svým kamarádům, kteří se rekrutovali zejména z řad chudých dělníků a stěží se protloukajících spisovatelů, byl neochvějně oddán. Zlepšoval jim náladu žertováním, zpěvem a historkami, a když přišel k několika grošům, vzal je do kavárny na čaj nebo vodku.⁷

Za víkendových večerů Šmerke špacíroval ulicemi Vilna obklopený houfem lidí, usmíval se a vtipkoval s kdekým. Přesto býval první, kdo si všiml, že se k němu blíží ten či onen známý. „Jak je?“ zvolal v takovém případě a potřásl příchozímu rukou s takovým rozmachem, jako by ho chtěl plácnout po rameni. Rozproudil se hovor a známý se připojil ke Šmerkeho bandě, byť třeba původně pospíchal na schůzku s někým jiným.

Přestože Šmerke působil lehkovážně a rozjařeně, politiku bral vážně. Za studií ve večerní škole financované socialisty vstoupil do zakázané komunistické strany. Dvojí pohroma, kterou v Polsku představovaly bída a antisemitismus, způsobila, že Sovětský svaz vypadal z druhé strany hranice jako útočiště, v němž panuje svoboda a rovnost. Jeho podzemní politická činnost, spočívající v uzavírání rudých praporů k telegrafnímu vedení uprostřed noci, tisknutí protivládních prohlášení, která posléze zanechával před místní policejní stanicí, nebo v organizování nezákonných pouličních demonstrací, vedla k několika zatčením a krátkodobým pobytům za mřížemi.

Šmerke byl neustále sledován polskou tajnou policií, a proto učinil preventivní opatření. Své články v newyorském komunistickém deníku *Morgn-frayhayt* (Ranní svoboda), vycházejícím v jidiš, psal pod pseudonymem a do redakce je posílal buď po turistech, nebo z fiktivní adresy ve Varšavě. A se svými literárními přáteli o politické činnosti nemluvil.⁸

Šmerke byl ale především srdcem i duší Mladého Vilna, životodárnou silou večírků a sešlostí. Nepatřil k nejproduktivnějším ani k nejtalentovanějším literátům, ale byl tím, kdo skupinu stmeloval

a kdo konejšil ega soupeřících spisovatelů. Byl organizátorem (vedoucím, jednatelem, redaktorem a propagátorem) a jeho zásluhou se z Mladého Vilna stalo literární bratrstvo, společenství spisovatelů, kteří si vzájemně pomáhali a povzbuzovali se.⁹

Jeho vlastní tvorba byla výrazně politická. Povídka „Amnestie“, kterou zveřejnil v roce 1934, líčí neutěšené životní podmínky politických vězňů v polském kriminále, jejichž jedinou nadějí je milost od hlavy státu. Šmerke chtěl, aby příběh prošel cenzurou, proto ho zasadil do německé věznice. Řada detailů nicméně prozrazovala, že skutečným dějištěm je Polsko. (Hitler amnestie nevyhlašoval.) Na konci povídky si vězni uvědomí, že je „nikdo neosvobodí“. Že to budou muset udělat sami s podporou dělnických mas.¹⁰

Když o členství v Mladém Vilnu požádal začínající básník Avram Suckever a skupině předložil k posouzení skvostnou přírodní lyriku, Šmerke ho varoval: „Avrašo, nežijeme v době křišťálu, ale ocele.“ Přihláška byla zamítnuta a Suckever byl do skupiny přijat teprve o několik let později. Nakonec se stal největším básníkem dvacátého století tvořícím v jidiš.

Osobnostně i poeticky představovali Šmerke a Suckever protiklady. Avrom Suckever byl synem středostavovského kupce a vnukem rabína. Byl to apolitický, hloubavý a egocentrický estét, pozoruhodně pohledný mladý muž se zasněnými očima a hustými vlnitými vlasy. Protože strávil dětství za světové války jako uprchlík mezi Kyrgyzy na Sibiři, měl pochopení pro krásu sněhu, mračen a stromů i exoticky znějící jazyk. Po válce se usadil ve Vilně, navštěvoval soukromé školy a důkladně se obeznámil s polskou poezií. To se o Šmerkem, kterému se dostalo pouze vzdělání v jidiš, říct nedalo. Ale když se Avrom přidal k Mladému Vilnu, stali se z těch dvou nejbližší přátelé.¹¹

V druhé polovině třicátých let 20. století Polsko zesílilo represe vůči komunistům, aby si udrželo dobré vztahy se západním sousem, nacistickým Německem. Šmerkeho politický aktivismus vedl

úřední moc k podezření, že jeho literární skupina není ničím jiným než revoluční buňkou. Většina nákladu literárního časopisu *Mladé Vilno* bývala zabavena a koncem roku 1936 byl Šmerke zatčen za redaktorskou činnost. Posléze stanul před soudem a čelil obvinění z narušování veřejného pořádku. Proces se rozvinul ve zdlouhavé soudní rokování o významu jistých veršů. Nakonec soudce Šmerkeho neochotně osvobodil a poslední zkonfiskované číslo časopisu bylo uvolněno do oběhu. Když Mladé Vilno a Šmerkeho kamarádi oslavovali vítězství v místní kavárně, žertovali a zpívali, Suckever pronesl přípitek: „Ať žije šmerkismus!“ Šmerkismus byla schopnost překonat jakoukoli překážku odhodláním, bujarým optimismem a smyslem pro humor.¹²

Vypuknutí druhé světové války pro Šmerkeho paradoxně znamenalo další důvod k oslavě. Prvního září 1939 napadlo nacistické Německo Polsko ze západu a Varšava se ocitla v německém obklíčení, ale východní část Polska v souladu se sovětsko-německým paktem o neútočení obsadil Sovětský svaz. Do Vilna vstoupila Rudá armáda. Pro většinu Židů představovali Sověti menší zlo než nacisté. Ale pro Šmerkeho byl příjezd Rudé armády splněným snem – do jeho milovaného rodiště zavítal komunismus. Spolu s přáteli strávil příští páteční večer zpěvem, popíjením a sněním.

Jenomže pouhých několik týdnů po oslavě přišlo zklamání, protože Sověti se rozhodli předat Vilno nezávislé Litvě, kapitalistickému a autoritářskému státu. Šmerke odjel do Bělostoku, města sto šedesát kilometrů jihovýchodně od Vilna, které zůstalo pod sovětskou nadvládou, aby mohl dál žít svůj sen a budovat komunismus. Začal pracovat jako učitel a voják a zůstal tam téměř rok. Když v červnu 1940 Sověti obsadili Vilno podruhé a prohlásili je hlavním městem Litevské sovětské socialistické republiky, odjel domů s pevnou vírou, že továrny budou řídit dělníci a nezaměstnanost se stane minulostí.

K všeobecnému překvapení se Šmerke vrátil ženatý. Jeho žena, Barbara Kaufmanová, utekla z Německem okupovaného Krakova a stejně jako Šmerke byla oddanou komunistkou. V jiných ohledech se ovšem jemu ani jeho předchozím přítelkyním v ničem nepodobala. Pocházela ze středostavovské rodiny, mluvila dokonalou polštinou a písňe ani literaturu v jidiš neznala. Šmerkeho kumpáni ji příliš v lásce neměli – připadala jim upjatá a chladná – a jí zase vadilo, že musí o manželovu pozornost soupeřit se všemi jeho přáteli.¹³

Šmerke byl ovšem spokojený. Znovu se ocitl mezi kamarády, byl zamilovaný do kultivované a krásné ženy a patřil mezi občany „nej-spravedlivější společnosti na světě“. Kdo mohl žádat víc?¹⁴

Šmerkeho vzestup ze sirotka na literáta nebyl sice běžný – jeho mladší bratr se stal zámečníkem a stěží přelouskal noviny –, ale ve Vilně přezdívaném „litevský Jeruzalém“, kde se knihy a studium těšily nejvyšší vážnosti, nebyl jeho osud nijak mimořádný. Instituce jako škola Talmud-Tóra nebo Večerní škola J. L. Perece proměnily mnohé děti ulice ve vášnivé čtenáře. Šmerkeho spojení s knihami bylo ovšem daleko hlubší. Uvědomoval si, že knihy ho zachránily před životem plným zločinu a zoufalství. A když přišla doba, kdy jim to mohl oplatit a zachránit je před zničením, považoval to za svou povinnost.

Město svaté knihy

Šmerke Kačerginski se nesmírně rád chlubil Vilnem před židovskými spisovateli a intelektuály z Varšavy nebo New Yorku. Někdy se bez ohlášení zjevil na jejich prahu či v hotelovém pokoji, aby jim nabídl prohlídku pamětihodných míst. Vilno mělo 193 tisíc obyvatel, z nichž 28,5 procent tvořili Židé. Po Varšavě, Lodži a Lvově tu žila početně největší židovská komunita v celém Polsku, ale kulturně bylo Vilno hlavním městem východoevropského židovstva, tzv. „litevským Jeruzalémem“.¹

Legenda praví, že Vilno si tento vznešený titul vysloužilo v první dekádě sedmnáctého století, kdy si řeklo o členství v radě litevských židovských obcí. Starší obce z Grodna, Brestu a Pinsku ovšem vilenské nechtěly pustit mezi sebe, protože je považovaly za nevýznamného a malého parvenu. Vůdci vilenské obce na zamítavou reakci odpověděli plamenným dopisem, v němž mimo jiné stálo, že mají ve svých řadách 333 obyvatel, kteří znají nazpaměť celý Talmud. Pisatelé zdůrazňovali symbolickou důležitost zmíněného čísla. Každé písmeno hebrejské abecedy má totiž konkrétní numerickou hodnotu (alef číslo 1, bet číslo 2 atd.) a číslo 333 je numerickým ekvivalentem slova *šeleg* neboli sněh. A Vilno, jak se praví v onom dopise, je čisté a neposkrvněné jako čerstvě napadaná sněhová pokrývka.

Členové rady užasli a zastyděli se. Učenců, kteří by dokázali odrecitovat Talmud po paměti, by se v jejich obcích našlo sotva deset. Jeden z rabínů povstal a prohlásil: „Vilno musí mít křeslo v radě. Je to litevský Jeruzalém.“²

Před prohlídkou památek Šmerke americkým hostům poskytl základní dějinná fakta: Vilno se nachází mezi Varšavou a Sankt Petěrburgem (Leningradem) a posledních čtyři sta let mu vládne buď Polsko, nebo Rusko. Ve středověku, kdy se mu říkalo Vilnius, ovšem bylo hlavním městem Velkoknížectví litevského, rozlehlého státu sahajícího od Baltského moře až k moři Černému a zabírajícího většinu Běloruska, Polska a Ukrajiny. Obyvatelé Vilniusu byli na evropské půdě posledními pohany a na katolickou víru přešli teprve v roce 1387. Mluvili litevsky, neslovanským jazykem vzdáleně příbuzným sanskrtu.

Potom nad nimi začali přebírat vládu expandující sousedé. V roce 1569 se velkoknížectví stalo součástí polského státu, což vedlo k přílivu polštiny a polské kultury. Vilnius se proměnil ve Wilno, sídlo polské univerzity a centrum polského tiskařství. V roce 1795, během poslední fáze dělení Polska, si celou oblast podrobili Rusové, kteří Wilno přejmenovali na Vilno a udělali z něj hlavní město severozápadního koutu carského impéria. Ve školách se začalo vyučovat výhradně v ruštině a mnohé katolické kostely byly předělány na chrámy ruského pravoslaví. Když se na konci první světové války usadil prach, město bylo po sto dvaceti pěti letech ruské nadvlády vráceno Polsku.

Ale Židé navzdory všem mocenským zvrátům nikdy nepřestali tuto oblast nazývat Litvou a Vilno pro ně zůstávalo litevským Jeruzalémem.

Svou osobitou prohlídku Šmerke zahajoval v samém epicentru: u katedrály stojící poblíž břehů Vilji. Působivá gotická stavba vyrostla na troskách pohanské svatyně, kterou Litevci strhli, když se právě na tomto místě přihlásili k římskokatolické církvi a nechali se pokřtít v nedaleké řece.

Upozornil hosty na sochy světců zdobící exteriér katedrály, včetně vousatého Mojžíše s rohy v životní velikosti, jenž se vyjímal

ve výklenku u vchodu, v ruce Desatero. O jeho nezvykle prominentním umístění v průčelí budovy kolovala mezi vilenskými Židy následující legenda: Katedrálu postavil italský architekt, který ke katolictví konvertoval z judaismu. Po dokončení Mojžíše prý oznámil, že se chystá vysochat poslední postavu, která bude zobrazením samotného Pána. Jenže jakmile se pustil do práce na díle tak troufalém, prohnala se městem nenadálá bouře a smetla ho z piedestalu. Sochař pád nepřežil a Mojžíš na něj dodnes hněvivě shlíží a ukazuje na druhé přikázání: „Nezobrazíš si Boha zpodobením ničeho.“³

Ve Vilně se bez židovské historky neobešla ani katedrála.

Odtamtud Šmerke vedl návštěvníky Wilenskou ulicí, rušným bulvárem se spoustou židovských či polských krámků a živností: domácí potřeby, pletené zboží, zdravotnické potřeby, luxusní krejčovský salon, zubař. Cestou se zastavil před divadlem Helios, kde v roce 1921 proběhla světová premiéra *Dibuka*, nejslavnější divadelní hry napsané v jidiš z pera S. Anského, a před redakcí listu *Der tog*, nejváženějších židovských novin ve Vilně.

Šmerke kráčel dál, dokud nedošel k Niemiecké ulici a k úzkým, křivolakým uličkám staré židovské čtvrti, které ji křížovaly. První Židé se tu usadili na počátku šestnáctého století a v roce 1551 vydal polský král Zikmund II. Augustus královskou listinu určující tři ulice, v nichž Židé směli bydlet. Na jedné z nich, nazvané Żydowska, byla roku 1572 postavena synagoga, z níž se časem stala Velká synagoga neboli v jidiš *štot-šul*.

Zvenčí nebudila budova synagogy kdovíjaký dojem, zejména ve srovnání s katedrálou. Měla výšku pouhých čtyř podlaží, protože královský výnos stanovil, že synagogy musí být nižší než místní kostely. Ale jakmile člověk vstoupil, čekal ho sestup ze schodů, a když v přízemí zvedl hlavu, oslnily ho mramorové sloupky, nábytek z dubového dřeva, výzdoba ze slonoviny, stříbrné ornamenty a křišťálový lustr. Svatou schránu zakrývala saténová opona vyšíváná zlatem.

Říká se, že když v roce 1812 navštívil Velkou synagogu Napoleon, užasl a zůstal stát na prahu neschopen slova.

Tmavá skvrna na střeše pochází podle pověsti z roku 1794, kdy ve městě probíhalo Kościuszkovo povstání, neúspěšný pokus obnovit polské království poté, co většinu polského území zabralo Rusko. Zatímco v ulicích Vilna zuřily boje mezi ruskými dobyvateli a polskými rebely, Židé se shromáždili ve Velké synagoze a modlili se za Boží ochranu. Střechu zasáhl dělostřelecký granát, ale nevybuchl, pouze uvízl uvnitř. Ještě o sto let později odříkávali členové kongregace jednou za rok v den onoho zázraku děkovné modlitby.⁴

Potom Šmerke zavedl hosty na dvůr synagogy, tzv. *šulhojf*, a upozornil je na tucet domků sloužících k modlitbě a studiu, jež zabíraly většinu prostoru a jímž se říkalo *klojz*. Na zdi ve dvoře ukazovalo čas jednotlivých bohoslužeb, zapalování svící o pátečním večeru a konce šabatu osm nástěnných hodin s ciferníky označenými hebrejskými číslicemi. „U hodin“ se scházeli věřící, kolemjdoucí i žebráci a zeď byla polepená oznámeními pro veřejnost.⁵

Přestože Velká synagoga představovala nejznámější židovskou památku, nebyla pro Židy nejuctívanějším svatým místem. Tato výsada patřila domu na druhé straně dvora, který býval domovem Vilenského gaona neboli vynikajícího učence a rabína Elijaha (1720–1797), který byl synem Šloma Zalmana a svatým patronem a význačnou kulturní postavou vilenské židovské obce.

Samotářský rabín Elijahu proslul hlubokým pohroužením do studia svatých knih, jež prakticky vylučovalo jakoukoli jinou činnost. Okenice míval zavřené, aby ho nerozptylovalo okolí a hluk z ulice. Spal jen velmi málo a ven vycházel zřídka. Ačkoli bydlel jen několik kroků od Velké synagogy, tamních bohoslužeb se neúčastnil. Raději si zřídil soukromou modlitebnu (*klojz*) u sebe doma, kde se modlival spolu se svými žáky. Ti se tam nepřestali scházet k modlitbě a studiu ani po jeho smrti a posléze svá místa postoupili následující generaci učenců.

Synagoga Vilenského gaona neměla na rozdíl od ostatních vilenských synagog ženskou část. Zvláštní byly ostatně i vlastní bohoslužby, jejichž liturgická pravidla lišící se od standardního východoevropského ritu stanovil sám rabín Elijahu. Návštěvníci, kteří směli být těmto bohoslužbám přítomni od konce devatenáctého století, se nezvyklé poslušnosti obřadu podivovali.

Středobodem synagogy byla pamětní deska na jižní stěně, která označovala místo, kde rabín Elijahu po čtyřicet let sedával a studoval Tóru. Nad deskou hořelo věčné světlo, jaké se obvykle nacházelo v přední části svatostánku nad svatou schránou. Tahle synagoga se ovšem pyšnila hned dvěma věčnými světly – jedním ve svatostánku a druhým nad „gaonovým místem“ při pravé zdi. Pod deskou byl výklenek obdélníkového tvaru, odkud by se dalo řečnit nebo kázat a který sloužil nejen jako upomínka na gaona, ale také jako zábrana pro kohokoli, kdo by se chtěl usadit na rabínově místě.⁶

Místní historik v roce 1918 poznamenal: „Gaonův klojz nahání strach a vzbuzuje úctu. Když vejdete dovnitř a spatříte talmudisty s šedivými plnovousy, zdá se vám, jako by se ve vzduchu stále vznášel gaonův duch.“ A v průvodci se psalo: „Gaonův klojz je klenotem i korunou litevského Jeruzaléma.“⁷

Rabín Elijahu symbolizoval étos židovské komunity, která považovala za nejvyšší životní hodnotu knihu. Když si evropští Židé představovali „litevský Jeruzalém“, neviděli v duchu synagogy, sochy či jiné pamětihodnosti, ale Talmud ve foliovém formátu s nápisem „Vilne“ vyvedeným na spodku titulní strany velkým tučným písmem. Jidiš spisovatel Šalom Aš vzpomínal, jak se v chlapeckých letech, kdy studoval Talmud, domníval, že toto velké dílo judaismu bylo ve Vilně nejen vytištěno, ale také napsáno.

V této fázi prohlídky, poté co hosty seznámil s katedrálou, Velkou synagogou a gaonovým klojzem, měl Šmerke patrně náboženských památek po krk. Zbožný rozhodně nebyl a do synagogy nevkročil při jiné příležitosti, než když prováděl hosty. Proto ho jistě

těšilo, že další zastávkou bylo místo, kde se cítil jako doma: židovská obecní knihovna.

Knihovna nesla jméno svého zakladatele Matitjaha Strašuna, bohatého podnikatele, učenice a bibliofila, jehož soukromá sbírka knih připadla – jak si to přál – po jeho smrti v roce 1892 židovské obci. Sbírkou obsahovala pět hebrejských inkunábulí (knih vytištěných před rokem 1501), mnoho tisků z Benátek šestnáctého století (které byly prvním významným centrem hebrejského knihtisku) a dalších vzácných tisků. Po Strašunově smrti se v kruzích vilenské židovské elity stala z odkazování knih židovské obci móda a místní knihovna se tak rychle rozrůstala.

Obecní rada se rozhodla pro stavbu nové knihovny přímo v historickém srdci židovského Vilna – ve dvoře přiléhajícím k Velké synagoze. Výběr místa byl symbolický: knihovna měla být považována za intelektuální svatyni. Rada se také příznačně usnesla, že veřejná instituce bude otevřená sedm dní v týdnu, včetně šabatu a židovských svátků. (Podle pravidel však bylo v tyto dny zakázáno dělat si v čítárně poznámky či jiné písemné záznamy.) Četba a studium tvořily nedílnou součást života; od těchto činností nebylo třeba „odpočívat“.

Ve třicátých letech už sbírka činila čtyřicet tisíc svazků.

Strašunova knihovna sloužila jakožto intelektuální středobod židovského Vilna. Na uvolnění jednoho ze stovky míst podél dlouhých obdélníkových stolů se často stála fronta. Mladí čtenáři sedávali ve večerních hodinách na parapetech nebo se opírali o zdi. Právě zde se střetávaly staré i nové aspekty židovského života: voustatí rabíni s mladými sekulárními průkopníky, kteří měli kolem krku uvázaný modrý nebo červený šátek.

Šmerke v knihovně strávil nejeden večer četbou jidiš i světové literatury a u příležitosti pětáctýřiceti let od jejího založení napsal článek „Prach, který osvěží“.⁸

Téměř stejné proslulosti jako instituce samotná se dostalo i jejímu knihovníkovi Chajklu Luskému, jenž zajišťoval vše, od

poradenství a výpůjček přes akvizice a restaurátorství až po úklid. Vousáč Lunski byl inventářem židovského Vilna, mužem, který přemostoval veškeré propasti rozdělující židovskou obec. Jako věřící opouštěl pracoviště, aby se účastnil odpoledních modliteb ve Velké synagoze, ale současně byl přívržencem moderní hebrejské a jidiš literatury a ke každému básníku či básnířce, kteří k němu zavítali, se choval jako k váženému hostu. Coby zapálený sionista snil o tom, že bude jednoho dne pracovat v jeruzalémské knihovně, zároveň však udržoval přátelské styky se socialisty. Na samém počátku dvacátého století sbíral ilegální pamflety s revolučním obsahem, jako byla brožurka Bundu „Pryč s autokracií!“, a ukrýval je v nitru knihovny. Když se carští policisté dozvěděli, že knihovna schraňuje podvratnou literaturu, vyhrožovali, že ji nechají zavřít.

Lunski nevystudoval knihovnictví – do druhé poloviny dvacátých let dokonce ani nezapisoval knihy do katalogu –, ale nedostatek vzdělání dokázal bohatě vynahrazovat erudicí a vřelostí projevovanou knihám i čtenářům. „Všechny tituly znal nazpaměť a z hlavy uměl říct, na jaké polici je která kniha umístěna, jako by šlo o adresy jeho blízkých přátel,“ vzpomínal jeden ze čtenářů. Lidé ho měli rádi a přezdívali mu „strážce litevského Jeruzaléma“.⁹

Po prohlídce knihovny Šmerke patrně zavedl hosty do restaurace Volfa Usjana, známé jako U Velfkeho. Restaurace sídlící na rohu ulice Niemiecké a Żydowské měla otevřeno celou noc, a proto se tu často scházela vilenská židovská bohéma. Mezi lidmi koloval vtípek, že když ze synagogy odchází poslední talmudista na kutě, U Velfkeho to začíná klokotat. Podnik nabízel nejlepší židovskou kuchyni ve městě a velké porce: játra na cibulce, gefilte fiš, vařené hovězí a pečenou husu.

Jídelny tu byly dvě. V přední místnosti s barem se setkávali drožkáři, místní tvrděci a vilenské židovské podsvětí. Zadní salonek byl oblíbený mezi milenci a lidmi z kulturní sféry – herci, spisovateli,

intelektuály a jejich významnými hosty. Občas se stávalo, že nutný spisovatel neměl na útratu a zaplatil za něj někdo z podsvětí.

V zadním salonku byl taneční parket a z rádia tu hrála hudba. Majitel se ladně pohyboval mezi oběma místnostmi a každého z hostů srdečně vítal.

Velfkeho nejslavnějším štamgastem byl bujarý výstředník a jidiš herec Avraham Morevski, který se proslavil rolí chasidského rebeho v *Dibukovi*. Morevski v podniku večerel po každém představení. Byl to mohutný muž s tomu odpovídajícím apетitem (a s ještě větším egem), a tak si pokaždé objednal pět nebo šest pokrmů, do nichž se pustil jako hladový vlk. Říkalo se, že za jídlo Velfkemu neplatí podle počtu chodů, ale podle hodinové sazby.

Kdo nezašel do restaurace U Velfkeho, jako by ve Vilně nebyl.¹⁰

Po přestávce na občerstvení Šmerke přehodil výhybku a představil hostům moderní instituce vilenské židovské kultury. Z Niemiecké zabočil do Rudnické, kde návštěvu upozornil na Jidiš reálné gymnázium a Židovský hudební institut, které se nacházely v tomtéž rozlehlém dvoře. Reálné gymnázium mělo ve Vilně dobré jméno a patřilo k několika málo polským středním školám, na nichž se vyučovala pokročilá chemie a fyzika v jidiš. V hudebním institutu se žáci učili hře na nejrůznější nástroje a zpěvu se zaměřením na vážnou hudbu. Mimoto se tu rovněž inscenovaly opery, jako byla *La traviata*, *Carmen*, *Tosca*, *Madam Butterfly* nebo *Aida*.

A potom se šlo Zawalnou do Kwaszelné, kde sídlily tiskárny a redakce Kleckinova nakladatelství, nejprestižnějšího jidiš nakladatelského domu na světě. Jeho zakladatel a ředitel Boris Kleckin tiskl podzemní literaturu pro hlavní židovskou socialistickou stranu Bund již v devadesátých letech 19. století. Za tímto účelem sestrojil tiskařský stroj, který bylo možné ukrýt v rámu speciálně vyrobeného jídelního stolu. Když v roce 1905 ruské impérium vyhlásilo

svobodu tisku, rozhodl se svou činnost legalizovat a stát se podnikatelem. S idealistickou představou o knihách jakožto prostředku k nápravě světa se nicméně nikdy nerozešel. Jistě k tomu přispěla i skutečnost, že si nemusel dělat starosti s penězi: bohatství mu přinesly nemovitosti, lesy a obchod s řezivem zděděné po otci.

Kleckinovo nakladatelství se vyznačovalo vydáváním edic vysoké kvality, např. sebraného díla Jicchoka Lejba Perece, otce moderní jidiš literatury, které sestávalo z devatenácti svazků. Kleckin byl sekulárním dědicem vilenského Rommova nakladatelství, v němž vyšlo klasické, dvacetisvazkové vydání Talmudu známé jako *Šas Vilne*. Ve zdařilých překladech tu vycházela také tvorba velkých evropských autorů, jako byli Maxim Gorkij, Charles Dickens, Thomas Mann, Knut Hamsun nebo Romain Rolland. Ale Kleckin nezapomínal ani na díla učenců. V překladu z hebrejštiny vydal například klasické dějiny chasidismu Simona Dubnowa a v překladu ze starořečtiny *Válku židovskou* Josefa Flavia.

V roce 1925 Kleckin přestěhoval sídlo svého nakladatelského impéria do Varšavy a vilenskou redakci proměnil v pobočku. Nakladatelství se ovšem na počest svým kořenům nadále jmenovalo „Vilenský nakladatelský dům Borise Kleckina“. Mnozí milovníci literatury znejistěli, když na titulní straně knihy spatřili současně označení „Vilenské nakladatelství“ i „Varšava“. Jenže tento protimluv měl svou logiku. Vilno bylo symbolem kvalitní židovské kultury a razítko „Vilenské nakladatelství“ bylo puncem znamenitosti.¹¹

Poslední zastávkou Šmerkeho okruhu byla budova Židovského vědeckého ústavu na ulici Wiwulského. Ústav, zkráceně YIVO – *Yidisher visnshaftlekher institut*, byl moderním výzkumným zařízením, které používalo metody humanitních a sociálních věd ke studiu židovského života. Organizační schůze ústavu, založeného v roce 1925, se konaly v Berlíně, ale Vilno hrálo natolik ústřední roli, že zakladatelé nemohli jinak než je učinit městem sídelním, zatímco v Berlíně, Paříži a New Yorku ustavili pobočky.

Hybnou silou ústavu byl brilantní učenec Max Weinreich, bývalý aktivista Bundu a student dějin, lingvistiky a literatury na univerzitě v Sankt Petěrburgu. Během ruské revoluce z roku 1917 koketoval s politickou novinařinou, ale poté se rozhodl pro doktorské studium lingvistiky na univerzitě v německém Marburgu. Jeho mateřským jazykem sice byla němčina, přesto se stal vynikajícím studentem a veřejným propagátorem jidiš. Ve Weinreichově osobě se mísila formálnost německého profesora se společenskou angažovaností bundisty. V roce 1931 se stal obětí antisemitského útoku, jehož následkem téměř oslepl na jedno oko.

Ústav vydal přes dvacet čtyři tisíc stránek akademických textů týkajících se především lingvistiky, literatury, dějin, folkloru, hospodářství, psychologie a školství. Značnou energii věnoval také budování knihovny a archivu. YIVO nedisponoval finančními prostředky, které by mu umožňovaly nakupovat vzácné tisky, a proto apeloval na sběratele (*zamlers*), aby mu materiály vztahující se k místním obcím poskytovali dobrovolně. V roce 1929, pouhé čtyři roky po založení ústavu, působilo napříč východní Evropou i celým světem 163 sběratelských skupin spjatých s ústavem. Sběratelé posílali lidové písně, idiomy a povídky odposlechnuté v rodině nebo od přátel, letáky, plakáty a divadelní programy, které většina ostatních lidí vyhazovala, i vzácné ručně psané záznamy a doklady nalezené při prohledávání půdních prostor synagog. Výzvou k dobrovolnému sběratelství tak YIVO zapojil do akademického bádání lidové masy.

Rozlehlá budova ústavu, postavená v roce 1933, se nacházela v čísle 13 na poklidné, stromy lemované Wiwulského ulici, vzdálené od ruchu městského centra i od špinavých uliček židovské čtvrti. Zařízení bylo čisté, světlé a vybavené nejmodernějším skladem. Šmerke by se s radostí zapsal do jednoho z nabízených akademických programů, poprvé vypsaných v roce 1935, jenže nesplňoval studijní předpoklady – neměl maturitu.

Ústav byl národní akademií lidí bez vlastního státu – Židů z východní Evropy – a Weinreich této akademii předsedal. Jednalo se o instituci, jež pro desítky tisíc Židů žijících v zemi, která jimi obecně vzato opovrhovala, představovala zdroj etnické pýchy a sebe-potvrzení. A protože existovala zásluhou skromných darů a dobrovolnického ducha, aniž by se dočkala uznání či dotací ze strany polského státu, byla vnímána jakožto projev židovské vůle přežít tváří v tvář nepřízni osudu.¹²

Zde Šmerkeho prohlídka Vilna končila. Nadešel čas pro závěrečný komentář. Šmerke svému hostu připomněl, že nejstarší ztělesnění litevského Jeruzaléma (Velkou synagogu) dělí od ztělesnění nejmladšího (YIVO) pouhých dvacet minut chůze: 350 let za méně než půl hodinu. Pozastavil se nad tím, jak jsou si tyto dvě instituce – synagoga a moderní vědeckovýzkumný ústav – kulturně vzdálené, ale zdůraznil i jejich skrytou kontinuitu. Židovské Vilno se odevzdalo lidské mysli. Odhodlaně se hlásilo k předpokladu, že intelektuální bohatství se může rozmnožovat uprostřed chudoby a perzekuce, že může nepříznivé podmínky nejen zmírnit, ale dokonce zastínit.

Vilenští Židé vykládali historku ze života Vilenského gaona a z její pointy si udělali svůj slogan. Při jedné ze vzácných příležitostí, kdy rabín Elijahu opustil ústraní svého domova a vyšel na ulici, si ho povšimla banda školáků. Když začali pokřikovat „Vilenskej gaon, vilenskej gaon!“, rabín Elijahu se k nim otočil a jednomu z chlapců pravil: „Yingele, vil nor, vestu zayn a goen.“ (Chlapče, měj vůli [*vil nor*], a budeš gaon, génius, i ty.) Vilno znamenalo *vil nor*. Litevský Jeruzalém byl založený na vůli natolik silné, že dokázala překonat každé protivenství. Židé mohli být velcí i v diaspoře, stačilo „mít vůli“. To měl dle Šmerkeho mínění na mysli židovský socialistický vůdce Volf Lacki Bertoldi, když při své návštěvě Strašunovy knihovny prohlásil: „Vilno není město, Vilno je idea.“¹³

ČÁST DRUHÁ

Za německé okupace

TŘETÍ KAPITOLA

První útok

Onoho nedělního rána 22. června 1941 se Noach Prylucki probouzel s představou, že bude pracovat na své knize o fonetice jazyka jidiš. Předchozího večera byl v divadle na premiéře komedie Šolema Alejchema *Velká výhra* a veselil se ve společnosti Šmerkeho Kačerginského, Avrahama Suckevera a spisovatelů z Mladého Vilna. Tento devětapadesátiletý učenec byl nejprominentnějším židovským intelektuálem ve městě, přestože do Vilna (kterému se tou dobou říkalo po litevsku Vilnius) přijel teprve nedávno, v říjnu 1939, jako běženeček z nacisty okupované Varšavy.

Když v červnu 1940 Sověti včlenili Vilno do SSSR, „sovětizovali“ Židovský vědecký ústav a na post ředitele dosadili Pryluckého. Max Weinreich, srdce i duše YIVO, odcestoval v září 1939 na mezinárodní lingvistickou konferenci do Dánska, a když vypukla válka, rozhodl se do východní Evropy nevracet. Po sedmi měsících nejistoty ve Skandinávii se v březnu 1940 usadil v New Yorku. A Sověti na jeho místo vybrali Pryluckého.

Prylucki, buclatý muž s bradkou, musel kromě řízení YIVO zastat také pozici vedoucího nově zřízené katedry jidiš na Vilniuské univerzitě. Jeho inaugurační projev se stal velkou kulturní událostí pro místní židovskou obec. Před válkou, když Vilno patřilo Polsku, byla univerzita líhní antisemitismu a existence katedry, která by měla cokoli společného se židovskými studii, si nikdo nedovedl představit. Na fakultě nepracovali žádní židovští vyučující a židovští studenti museli sedět na levé straně přednáškových síní. (Proti tomuto opatření pokojně protestovali tím, že stávali u zadní zdi.) Pryluckého úsilí ve funkci profesora a ředitele YIVO představovalo

naději, že Židé a židovská kultura budou v sovětském Vilniusu vzkvétat „pod paprsky pěticípé hvězdy“, jak to on sám vyjádřil v jednom rozhovoru.¹

Tato naděje však pohasla 22. června 1941, když na SSSR zaútočili Němci. Okolo desáté dopoledne, kdy Prylucki seděl u psacího stolu, se rozezněly sirény. V jedenáct oznámil sovětský ministr zahraničí v rozhlasovém vysílání, že Sovětský svaz napadla německá armáda. V poledne začaly nad Vilnem přelétávat letouny a brzy poté na město dopadly první bomby. Prylucki spolu s několika kolegy pospíchal do budovy ústavu na Wiwulského ulici a pustil se do zahrabávání materiálů z bohatého archivu, které se neměly dostat do rukou postupujících německých nájezdníků. Největší starosti jim dělaly záznamy „historické komise“, vedené Pryluckim, dokumentující pokračující zvěrstva, která nacisté páchali na Židech v Polsku. „Historická komise“ zaznamenala svědectví více než čtyř set uprchlíků, jimž se podařilo uniknout z Němci okupovaného území do Vilna. Kdyby Němci našli doklady detailně popisující jejich zločiny, bezpochyby by všechny členy komise popravili.²

Nálety pokračovaly celou nedělní noc, ale Prylucki se tvářil sebejistě a svým přátelům řekl: „První bombou shozenou na Sovětský svaz si Hitler vykopal hrob. Čeká ho rychlý a hořký konec.“ Jeho žena Paula byla podstatně rozrušenější. „Musíme utéct. Noach tady nemůže zůstat už ani vteřinu. Roztrhají ho na kusy.“³ Ke svým obavám měla dobrý důvod: kromě znalce jidiš a folkloru byl Prylucki znám také jako osobnost židovské politiky. Ve Varšavě stál přibližně dvacet let v čele židovské Lidové strany (*Folkspartey*) a býval poslancem polského parlamentu.

Byl židovským nacionalistou a polským vlastencem, přičemž pevně věřil, že jedno nevylučuje druhé. Ve třicátých letech publikoval na stránkách varšavského jidiš deníku *Moment*, jehož byl šéfredaktorem, články ostře napadající nacistické Německo. Po útěku do Vilna se proměnil v skalního stoupence Sovětského

svazu, protože byl přesvědčený, že před nacistickou agresí nemůže Židy – a celý svět – zachránit nikdo jiný. Stručně řečeno, Noach Pryłucki byl přesně ten typ člověka, po němž budou Němci dozajista pátrat: intelektuál, politický vůdce a otevřený nepřítel Třetí říše. Proto Noach s Paulou neváhali a v září 1939 narychlo opustili Varšavu. Jenže teď, v červnu 1941, jim Němci šlapali na paty.

Manželé společně se skupinou novinářů a spisovatelů kvapem naplánovali další útěk na východ. Německá armáda, která do města vstoupila 24. června, jen dva dny po vypuknutí konfliktu, je předběhla a bezodkladně uzavřela všechny silnice.

Noach s Paulou tak uvízli ve Vilně a v nastalé situaci učinili jediné preventivní opatření, které jim přišlo na mysl. Spálili své osobní doklady i dokumenty z „historické komise“ v kuchyňské peci.⁴

Jakmile Němci převzali moc, životní podmínky sedmdesáti tisíc vilenských Židů se rychle zhoršily. Čtvrtého července začaly Židy na ulicích napadat různé ozbrojené skupiny i litevská policie, loajální vůči Němcům. Sedmého července vyšlo nařízení, že Židé musí nosit pásku s Davidovou hvězdou, aby byli snadno identifikovatelní. A desátého července bylo ve Szpitalné ulici zavražděno 123 mužů. O den později obklíčili na ulici skupinu Židů, odvezli je za město, do lesa v Ponarech, postavili do řady a postříleli. Tak vypadala první z mnoha masových vražd. Během měsíce došlo k zadržení tisíců židovských mužů – doma i na ulici. Tito muži byli odvezeni pryč, údajně za prací, ale od té doby o nich už nikdy nikdo neslyšel. Ghetto ještě neexistovalo, ale Židé si netroufali vyjít z domu, aby nebyli „polapeni“.

Paula Pryłucká správně tušila, že si Němci přijdou i pro jejího muže, ale když se to stalo, bylo to z jiného důvodu, než čekala. Nedostavili se proto, aby ho zatkli nebo popravili, nýbrž proto, aby ho vytěžili jako učence, jenž je jim vydán na milost a nemilost. Mužem, který nařídil jeho zatčení, byl dr. Johannes Pohl, nacistický odborník na judaika.

Pohl byl zaměstnancem nacistického úřadu Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), pověřeného drancováním kulturních statků napříč Evropou. ERR započal s rabováním roku 1940 ve Francii, kde zkonfiskoval knihy a umělecká díla vlastněná Židy, ale brzy přesedlal na rozkrádání v mnohem větším měřítku – z národních muzeí, knihoven a nejrůznějších soukromých sbírek.

Úřad projevoval obzvláštní zájem o judaika – knihy, rukopisy a dokumenty týkající se židovské víry, dějin a kultury. Tyto materiály byly považovány za cenné prameny pro antisemitská studia, tzv. Judensforschung, zaměřená na zkoumání mravní zkaženosti Židů. Judensforschung, zašutěný vědeckým pojmoslovím, legitimoval nacistickou politiku perzekuce a později vyhlazování. Pro nacisty představovaly „akvizice“ vzácných židovských knih a rukopisů důležitý nástroj v duchovním a intelektuálním boji proti židovstvu a jejich prováděním byl pověřen právě Pohl.⁵

Johannes Pohl se stal z hluboce věřícího katolíka nacistou. Narodil se v roce 1904 jako nejstarší syn řidiče nákladního vozu a kněžství mu posloužilo k získání lepšího postavení ve společnosti. Po vysvěcení působil jako vikář v Essenu v Severním Porýní-Vestfálsku a na teologické fakultě Bonnské univerzity pokračoval ve studiu Bible. Mezi premianty ovšem nikdy nepatřil. Byl pilný, ale vynikal především v navazování kontaktů, které mu pomáhaly v kariéře. Po Bonnské univerzitě studoval na Papežském biblickém institutu v Římě, kde strávil tři roky v době, kdy se Itálie zmítala v područí fašismu. Soustředil se na Starý zákon a vypracoval dizertační práci nazvanou „Rodina a společnost v době starověkého Izraele pohledem proroků“, kterou obhájil, byť s odřenýma ušima. Z Itálie se přestěhoval do Svaté země a obdržel církevní stipendium, které mu umožnilo navštěvovat Papežský orientální institut v Jeruzalémě. V tomto mimořádně zbožném prostředí strávil léta 1932 až 1934 studiem Bible, archeologie a hebrejštiny. Zdá se, že dokonce docházel na přednášky Hebrejské univerzity, která byla nově zřízenou institucí

vysokoškolského vzdělávání podporovanou sionistickým hnutím! Za jeho pobytu v Jeruzalémě se v Německu dostali k moci nacisté, z čehož měl Pohl nelíčenou radost. Spolu se svými německými spolužáky zpíval za večerů u táborového ohně „Deutschland über alles“ a nacistické písně.

V roce 1934 ovšem změnil svůj život od základu. Vrátil se do Německa, vzdal se kněžství a oženil se s Němkou, s níž se seznámil v Jeruzalémě. Protože se tak ocitl bez zaměstnání, rozhodl se oslovit německé státní knihovny, jimž se prezentoval jako orientalista se zaměřením na hebrejštinu. Naštěstí pro něj se v tomto oboru uvolnila řada míst, protože většina knihovníků-orientalistů byla židovského původu a knihovny v té době začaly Židy propouštět. Zásadou své jazykové vybavenosti a politické loajálnosti nakonec získal pozici odborníka na hebraiku v Pruské státní knihovně, která byla největší knihovnou v celém Německu, a po večerech se při práci věnoval studiu knihovnictví.

Sen o akademické dráze se Pohlovi nikdy nesplnil. Podal si sice žádost o schválení tématu habilitační práce v oboru orientálních studií na Univerzitě Friedricha Wilhelma, přední berlínské univerzitě, ale ta byla zamítnuta s odůvodněním, že hodlá psát o starověké izraelské společnosti, aniž je obeznámen s moderním studiem biblického učení. Pohl žádost přepracoval a jako nový předmět svého zkoumání navrhl vztah mezi židovstvem a bolševismem, téma blízké Hitlerovi a nacistické straně, ale katedra orientálních studií mu opět nevyhověla s poukazem, že zmíněná otázka by se lépe vyjímala na katedře politologie. Pohl tedy zůstal knihovníkem a současně si začal budovat pověst propagátora antisemitismu. Články o ďábelskosti Talmudu zveřejňoval mimo jiné v týdeníku *Der Stürmer*. Jeho kniha *Duch Talmudu* byla poměrně populární a dočkala se reedice.

Pohl byl dychtivý a poslušný stoupenec mocných institucí, k nimž náležel: nejprve katolické církve, potom nacistického

Německa. Antisemitismu se naučil za studií katolicismu a své znalosti uplatnil ve službách nacismu.

Do Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg nastoupil jako odborník na hebraiku v červnu 1940. O devět měsíců později byl jmenován hlavním knihovníkem nově založeného Ústavu pro výzkum židovské otázky ve Frankfurtu, jednom z hlavních center Judenforschungu. Pracovní náplň jeho dvou pozic se překrývala. Judaika vyrabovaná pro ERR posléze posílal ústavu, kde se rychle nashromáždilo množství materiálu, které vydalo na mimořádně bohatou židovskou knihovnu.⁶

Do Vilna přijel na počátku července 1941, pouhý týden poté, co je obsadili Němci. Doprovázel ho učitel orientálních a biblických studií z Berlínské univerzity dr. Herbert Gotthard.⁷ Oba nacističtí učenci projížděli městem v žlutozelených uniformách s červenou páskou se svastikou na rukávech, chráněni vojenskou eskortou.

Přijeli připravení, se seznamem adres židovských kulturních institucí a jmen jejich šéfů. Pohl zastavoval lidi v ulicích staré židovské čtvrti a ptal se jich, kde najde dr. Maxe Weinreicha z YIVO, profesora Noacha Pryłuckého z Vilniuské univerzity a Chajkla Luského ze Strašunovy knihovny. Weinreicha, který byl tou dobou v New Yorku, nezastihl, ale Pryłuckého i Luského vypátral a nechal zatknout. Pryłuckému nařídil předat nacistům největší poklady ústavu a připravit seznamy nejvýznamnějších exponátů.

Celý červenec 1941 byl Pryłucki vězněm-akademikem. Každý den ho v domě na Zakretowé vyzvedávala policie, aby ho odvezla do ústavu, kde vykonával svěřený úkol.⁸ Totéž se přihodilo Luskému, legendami opředenému řediteli Strašunovy knihovny, a Abrahamu E. Goldschmidtovi, kurátorovi Muzea S. Anského, spravovaného Židovským historicko-národopisným spolkem. Všichni tři museli pod pohrůžkou zastřelení předat nejcennější poklady svých institucí Pohlovi a Gotthardovi z ERR.

Jednalo se o koordinovaný německý útok na židovské písemnictví. Skutečnost, že operace proběhla jen několik dní poté, co Německo napadlo Sovětský svaz, svědčila o tom, že zabavení vilenských judaik patřilo k prioritám.

„Nevěřili byste, jak dobře ten Němec mluví jidiš. A jak dobře čte hebrejsky, dokonce i psací písmo. A zná Talmud!“ vykládal knihovník Lunski přátelům, když se vrátil domů po prvním dni práce.⁹

Kromě YIVO, Strašunovy knihovny a Muzea S. Anského převrátil Pohl s kontingentem německých vojáků vzhůru nohama také Velkou synagogu, štot-šul, chloubu vilenského židovstva. Vyhledali šámese, zřízence synagogy, vzali mu klíče a jali se odnášet svitky Tóry a další rituální předměty ze svaté schrány: stříbrné koruny pro Tóru, štíty a zlatá ukazovátká. Šámes zátah předjímal, a proto uložil řadu svitků a ornamentů do trezoru ukrytého za zdí, ale Němci trezor objevili, násilím ho otevřeli a obsah zkonfiskovali. Potom pokračovali drancováním dalších modliteben, *klojzů*, stojících ve dvoře synagogy.¹⁰

A potom, 28. července, přišla změna. Pryłucki se nevrátil z ústavu domů; odvezli ho do gestapácké věznice. Dál pokračoval v práci, ale od této chvíle pendloval mezi věznicí a YIVO. Paula ho v ústavu navštěvovala a nosila mu jídlo a oblečení. Říkala, že Pryłucki vypadá ztrhaně, má pohaslé oči a chodí v předklonu, jako by ho bili. Začátkem srpna zavřeli Němci všechny tři učence – Pryłuckého, Luského a Goldschmidta – do jedné gestapácké cely a odtud je denně vozili za prací do jejich institucí. Trojice údajně trávil večery ve vězení debatami o židovské literatuře a myšlení, včetně Maimonidova díla. Ale v polovině srpna se Pryłucki v ústavu přestal objevovat a svědci vypověděli, že ho zahlédli ve vilenské hlavní věznici Lukiškės. Prý byl ošklivě zbitý a zakrvácený a hlavu měl ovázanou kusem hadru. Vedle něj ležel napůl omráčený a dezorientovaný Lunski a bezvládný Goldschmidt.

Pohl a jeho zástupce Gotthard dokončili svou vilenskou misi a tři učence zanechali v rukou gestapa.

Noach Pryłucki byl popraven 18. srpna 1941. Gestapo vědělo, že byl vůdcem židovské politické strany a poslancem polského parlamentu, proto ho zlikvidovalo jakožto nepřítele Třetí říše. Goldschmidt zemřel ve vězení, pravděpodobně následkem surového bití. Jen Lunski měl štěstí: gestapo ho propustilo na počátku září – právě včas, aby ho mohli nahnat do nově zřízeného vilenského ghetta.¹¹

Vilno bylo znásilněno: pět inkunábulí ze Strašunovy knihovny zmizelo, stejně jako nejstarší rukopisy a nejkrásnější rituální předměty ze štot-šulu. Pohl a jeho asistenti je poslali do Německa spolu s osmi krabicemi plnými pokladů ze Strašunovy knihovny, YIVO a Muzea S. Anského. Němci předvedli, že to s „akvizicí“ vilenských judaik myslí vážně – a půjdou přes mrtvolu.¹²

Zpráva o vyrabování YIVO se dostala až k známému polsko-židovskému historikovi Emanuelu Ringelblumovi, který byl vězněn stovky kilometrů daleko ve Varšavském ghettu. Ringelblum využil svých kontaktů v polském podzemí a poslal zašifrovaný dopis newyorskému kolegovi, aby ho zpravil o katastrofě, jež YIVO postihla. List začínal slovy: „Nedávno zemřel Jivuš Wiwulski.“ To byla skrytá narážka na ústav, který se nacházel na Wiwulského ulici. A pokračoval: „Znal jsi ho dobře. Žádný majetek po sobě nezanechal. Avšak v čase války lidé přicházejí i o víc. Vzpomeň si, kolik úsilí do svého podnikání vkládal. A nyní po něm zbyl jen prázdný dům. Jeho věci si rozebrali věřitelé.“¹³

Ringelblum psal na základě přehnaných informací. V červenci 1941 si Němci odvezli jen zlomek sbírky, většina exponátů zůstala ve Vilně. Ale Pohl si ze svého krátkého nájezdu do „litevského Jeruzaléma“ odnesl zásadní poznatek: ve Vilně bylo tolik různých židovských kulturních pokladů na tolika různých místech, že je nebylo lze zabavit během jediné razie. Protřídění stovek tisíců knih a dokumentů mohla zvládnout jediné pracovní četa dlouhodobě

vyčleněná k tomuto úkolu. Když se zástupci ERR v únoru 1942 do města vrátili, právě takovou četou sestavili.

Mezitím němečtí úředníci zařadili YIVO do seznamu čtyřiceti tří knihoven na obsazeném východním území, o jejichž sbírky projevovala Říše největší zájem. „Akvizice“ z těchto knihoven se měly stát součástí plánované obří knihovny nacistické akademie – Hohe Schule. V interním sdělení z 29. září 1941 se hovoří o třech vilenských depozitářích: o univerzitní knihovně, Státní knihovně T. Wróblewského (oblastní pobožce Polské národní knihovny) a YIVO, jehož sbírky činily odhadem čtyřicet tisíc knih a sedmdesát tisíc archivních jednotek. Vilenské knihovny jsou prý pro Říši důležité, protože obohatí německé sbírky judaik, hebraik a katolické literatury.¹⁴

Bylo jen otázkou času, než se Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg do Vilna vrátí a úřední pokyn vykoná v praxi.

Intelektuálové v pekle

Noach Prylucki byl jedním z několika desítek intelektuálů – spisovatelů, novinářů, pedagogů a politických vůdců –, kteří na podzim 1939 uprchli z Varšavy. Ale přišlo-li na knihy, nikdo se nevyrovnal Hermanu Krukovi, řediteli Grosserovy knihovny, největší židovské knihovny ve Varšavě, financované organizací Kulturní liga (*Kultur-lige*). Kruk byl nejuznávanějším židovským knihovníkem v celém Polsku. Publikoval desítky článků a brožur o bibliografii a knižním vzdělávání, vedl knihovnické středisko Kulturní ligy a redigoval jeho zpravodaj.

Kruk byl oddaný demokratický socialista a člen Bundu. Knihovny považoval za nástroj, s jehož pomocí se dělníci povznesou, začnou myslet třídně a připraví se na budování spravedlivé společnosti.

Když po měsíci stráveném na útěku, kdy ho těsně mýjely německé bomby a střely a kdy přespával na podlaze zatemněných vlakových nádraží, přijel do Vilna, zamířil od vlaku rovnou do Strašunovy knihovny a YIVO, kde se vrhl do studia jejich katalogů a provozu. Teprve potom si obstaral čisté šaty a hledal si bydlení.

Kruk vynikal osobní integritou a disciplinovaností a budil přirozený respekt. „Držel se zpříma jako desátník,“ (což byla hodnost, jíž dosáhl, když sloužil v polské armádě) „a s hlavou vzhůru vypadal vyšší, než ve skutečnosti byl.“ Coby kultivovaný elegant dbal na to, aby měl vždy, dokonce i později v ghettu, nablýskané boty a upravené nehty.¹

Do Vilna přijel společně se svým bratrem Pinchasem, vůdcem mládežnického hnutí Bundu, ale bez manželky a malého syna, kteří zůstali ve Varšavě. Pro dítě by taková cesta představovala přílišné

nebezpečí a lidé, kteří ji organizovali, nedovolovali běžencům brát si s sebou rodinné příslušníky. Ve Vilně se Kruk ze všech sil snažil zjistit, kde se jeho žena nachází, posílal jí dopisy prostřednictvím polského podzemního hnutí a pokoušel se ji osvobodit.

S bratrem měli štěstí a na jaře 1940 získali na přímluvu newyorského Židovského výboru práce americké vízum. Ale zatímco Pinchas do Spojených států odjel, Herman svůj odjezd odkládal, protože chtěl nejprve vypátrat svou ženu a syna. A když v červnu 1940 Litvu znovu obsadili a anektovali Sověti, omezili vydávání tranzitních víz do Vladivostoku, jediného místa, přes něž se dalo dostat do Ameriky. Sovětské orgány nabídly Krukovi výměnný obchod. Nechají ho odjet přes Vladivostok, pokud se stane sovětským agentem. (V rozhovoru se sice nemluvílo o agentovi, nýbrž pouze o „příteli“, nicméně pravý význam byl zřejmý.) Kruk se měl na Západě přidat k polským vojenským silám, které podléhaly britskému velení, a posílat Sovětům informace o jejich činnosti. Ke vstupu do armády by mu posloužilo polské náborové středisko v Kanadě. Jenže Kruk sovětskou nabídku odmítl, čímž se ocitl ve vilenské pasti.²

Když 22. června 1941 přišel německý útok, čtyřiačtyřicetiletý Kruk se o další útěk na východ nepokusil. Na namáhavé plahočení lesem a shánění jídla už neměl dost energie. Držel se proto doma a věnoval se psaní svého deníku, který časem přerostl v monumentální kroniku těžkého údělu vilenských Židů. Když se stal ředitelem knihovny v ghettu (o tom více později), každý den dvě tři hodiny diktoval své deníkové záznamy sekretářce, která je přepisovala na stroji ve třech kopiích. Kdyby se o tom dozvěděli Němci, popravili by ho. Ale Kruk si nemohl pomoci. Psaní ho naplňovalo, bylo mu posláním. Sám o deníku mluvil jako o „hašiši“ svého života. V červnu 1942 mu za toto dílo „podzemní literární žurnalistiky“ udělilo cenu Sdružení spisovatelů vilenského ghetta.³

Nejstarší záznamy zachycují postup německé hrůzovlády: Židé jsou povinni nosit žlutou Davidovu hvězdu na svrchním oblečení,

nesmějí chodit po hlavních dopravních tepnách a během omezené otvírací doby obchodů musí stát ve zvláštní frontě na jídlo. Kruk líčí nahánění židovských mužů, kteří mají být údajně odvezeni za prací, i krveprolití na Szpitalné, kde bylo zabito 123 mužů. Popisuje také reakci na německý výnos o zřízení Judenratu neboli židovské rady: většina vůdců židovské obce místo v radě nejprve odmítla, ale mnozí nakonec ustoupili doufající, že z pozice radních budou schopni zmírnit utrpení svých bratrů. Tyto naděje vzaly za své 6. srpna, kdy zástupce územního komisaře pro židovské otázky Franz Murer nařídil Judenratu vybrat „příspěvek“ ve výši pěti milionů rublů. Židé dali dohromady pouze tři a půl milionu a Murer nechal většinu radních okamžitě popravit. Současně vydal pokyn, aby starou radu nahradila nová.

Kruk byl mezi prvními, ke komu se donesla zpráva o masových vraždách v Ponarech, v lesích na okraji Vilna, ale nejprve se domníval, že jde o klepy, které mají v lidech vyvolat strach. Výpověď polské služky, která svého zaměstnavatele doprovodila až na popraviště, považoval buď za lež, nebo halucinaci. Čtvrtého září si ovšem vyslechl svědectví z první ruky, od těch, kteří masakr přežili, a vše zaznamenal „třesoucí se rukou a krvavým inkoustem“. Do vilenské židovské nemocnice přijali dvě raněné dívky ve věku jedenáct a šestnáct let a čtyři dospělé ženy. Kruk je zpovídal osobně:

Všechny říkají totéž: „Stříleli na nás ze samopalů. V příkopu ležely tisíce mrtvých. Než je zastřelili, sebrali jim šaty a boty. ... Všude je cítit mrtvolný zápach. ... Tu a tam někdo vyleze, tu a tam se někdo odpláží do vsi. ... Jedna žena se dovlekla k rolníkovi a poprosila ho, aby ji odvedl k Židům. Po tom, co viděla, po tom, co jí před očima zastřelili celou rodinu, pro ni život pozbyl ceny. Ale chtěla, aby Židé věděli, co se děje. To byl jediný důvod, proč se na onoho rolníka obrátila. Ať to Židé vědí!!!“⁴

Kruk byl otrěsen. Pochopil, že tisíce „pohřešovaných“, tisíce lidí, které za poslední dva měsíce pochytili na ulici, skončily na dně ponarských jam. Svě emoce nedokázal vyjádřit jinak než jazykem apokalypsy:

Cožpak svět není schopen křiku?

Mohou-li se rozestoupit nebesa, kdy jindy, ne-li dnes?

Je-li nebe nebem, měla by z něj prýštit láva. Necht' spláchně všechno živé jednou provždy. Necht' přijde větší světová pohroma, než je tahle – necht' z jejích trosk povstane nový svět! „Již vzhůru psanci této země!“ [první verš Internacionály]

Egyptské temno vprostřed bílého dne. Děs nad děs, hrůza nad hrůzu!⁵

Ale zprávu o Ponarech brzy přehlušil nenadálý výnos o zřízení ghetta. Pátého září se rozšířila informace, že všichni vilenští Židé budou příštího dne přinuceni k přesídlení do úzkých uliček ve staré a zchátralé židovské čtvrti obehnané nově postavenou zdí. Kruk si onoho dne, který nazval „dnem historickým“, pořizoval zápisky každou hodinu.

9.00: Odvádějí skupiny Židů. Všichni jsou nabalení, každý má na sobě několik kabátů, táhne ranec nebo veze majetek na kočárku. Pohled je to strašný. Psi štěkají a vyjí, jako by něco tušili. Loučí se tak se svými páníčky...

14.00: Lidé říkají, že vejít do ghetta je jako vstoupit do tmy. Tisíce stojí ve frontě a jsou naháněny do klece. Lidé jsou štváni, padají i se svými pytli a jejich výkřiky stoupají do nebe. Truchlivý pochod trvá hodiny.⁶

Kruk se odmlčel teprve tehdy, když byl do ghetta vystrnaděn i on sám. První dny pro něj byly natolik traumatické a nepřehledné, že nedokázal psát. K vedení deníku se vrátil až 20. září a události předešlých týdnů popsal alespoň zpětně.

V ghettu byla hlava na hlavě. Na území o jedenácti blocích, kde před válkou žilo šest tisíc obyvatel, se mačkalo čtyřicet tisíc lidí. Dva-
cet devět tisíc se vměstnalo do většího ghetta č. 1 a jedenáct tisíc do
menšího č. 2. Značnou část ghetta č. 2 zabíraly Velká synagoga, Stra-
šunova knihovna a klojzy ve dvoře synagogy, které se nyní promě-
nily v obydlí kasárenského stříhu. Kruk přirovnával Strašunovu ulici
k mraveništi a její obyvatele k myším vylézajícím z děr. V záznamu
s datem 15. září (ale pořízeném později) stojí, že v ghettu začíná být
nedostatek jídla. Šíří se zvěsti o hladu a chorobách. Ale Kruk sou-
časně poznamenává, že židovští lékaři dělají, co mohou, aby se po-
starali o nemocné, a obyčejní lidé vymýšlejí způsoby, jak jídlo pro-
pašovat a distribuovat a jak se o ně dělit.⁷

Nový Judenrat, vedený inženýrem Anatolem Friedem, se pustil
do organizace vnitřního života v ghettu. Byla zřízena nemocnice, sa-
nitární služby, školy, policejní oddělení a... knihovna.

Kruka si Judenrat povšiml hned prvního večera, kdy se ocitl
v ghettu – básník Avraham Suckever napsal, že „první noc v ghettu
je jako první noc v hrobě“. Jeden z místních vůdců Bundu zaregi-
stroval, jak se Kruk brodí bahnem, vytahuje z té břečky knihy a po-
kouší se pochytyt uvolněné stránky, které odnáší vítr. Bundista byl
členem Judenratu a o tom, co viděl, se zmínil před kolegy. Dru-
hého dne rada Kruka požádala, aby řídil tamní knihovnu.

Existence knihovny v ghettu byla do značné míry dílem náhody.
Na území, které Němci vyhradili ghettu č. 1, konkrétně na adrese
Strašunova 6, se totiž shodou okolností nacházela veřejná kni-
hovna Spolku pro podporu židovské kultury (*Chevrat meficej ha-*